

С (Код)
КД Д-24

ЖАҲОН АДАБИЁТИ КУТУБХОНАСИ

СОБИТ ДУСАНОВ

АРВОНА

ARVONA

С(Каз)
Д75

Қозоқ тилидан
НОСИР ҲОЗИЛОВ
таржимаси

Дўсанов, Собит.

Арвона: Насрий дoston (Қозоқ тилидан Н. Ҳозилоv
тарж). - Т. : «Қўлпон», 2001.-40 б.

Эслатма: Лотин ва кирилл алифбосида.

Она юрт меҳри, ватан соғинчи ҳақида озмунча асарлар ёзилмаган. Лекин она туя - арвонанинг ватан соғинчи ўзгача. Арвонанинг ота юртни қўмсаб юрак-юрақдан бузлаганини ўқиган ҳар қандай одамнинг кўзидан икки томчи ёш оқмасдан қолмайди. Машҳур қозоқ ёзувчиси Собит Дўсановнинг "Арвона" насрий дostonи она юрт шаънига битилган гўзал қасидадир. Шунинг учун бўлса керак, "Арвона" қиссаси жаҳоннинг ўттиздан ортиқ тилига таржима қилинган ва миллион-миллион китобхонлар уни қайта-қайта ўқиб Ватан, киндик қони тўкилган юртни қандай севмоқ кераклиги ҳақида сабоқ олмоқдалар.

С(Каз)2

*Мазкур нашр "Қўлпон" нашриёти ва "Жаҳон адабиёти"
журнали билан ҳамкорликда чоп этилмоқда.*

4803010104 - 08
Д кўш. 2001н.
360 (04) - 2001

333105

ISBN 5-8250-0688-5

© «Қўлпон» нашриёти, 2001 йил.

© «Жаҳон адабиёти» журналы, 2001 йил.

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА

Таниқли қozoқ адиби, М. Шолохов номидаги халқаро мукофот лауреата Собит Дўсановнинг номи бугунги кунда турли мамлакатлардаги адабиёт мухлислари орасида маълум ва машҳур.

У “Тоғ йўли”, “Иккинчи ҳаёт” номи романлар, “Адашманг, одамлар”, “Саксон бешинчи йил баҳори”, “Қутлуғ тонг”, “Жафокаш замин тақдири” номи ўткир публицистик асарлар, “Довул”, “Эртага бюро”, “Васият” сингари пьесалар ҳамда кўплаб қиссалар ва ҳикоялар муаллифидир.

С. Дўсановнинг “Арвона” асари дунёнинг ўттиздан ортиқ тилига таржима қилинган. “Бу асар, - деб ёзади грузин адиби М. Дзжубуриа, - халқларни бирлаштиради, турли эътиқодларни уйғунлаштиради. У табиат ҳақида, ватанга муҳаббат ҳақида бамисоли дostonдир”.

Муаллиф айни пайтда катта ижодий ниятини рўёбга чиқариш борасида меҳнат қилмоқда. Ҳозирги кунда унинг “XX аср” номи тетралогиясининг илк қисми “Улуғ замин” романи нашрдан чиқди.

АРВОНА

I

Мана, бир ҳафтадирки, арвона¹ олис сафарни кўзлайди. Машғум тақдир уни бу ғаним юртига ўлжа қилиб олиб келганига ҳам оз эмас, кўп эмас, етмиш кун бўлиб қолибди. Шундан бери унга бир сеҳрли куч тинчлик бермайди: кўнгли олисда қолган она юртини кўмсайди, қандайдир бир илоҳий оҳанграбо уни ўша томонларга бетиним ундайди. Ўша машғум айрилиқдан бери унинг кўзлари қорачиғида киндик қони тўкилган юрт осмонининг парку булутлари акс этади. Ўзи туғилиб ўсган юртнинг кўм-кўк мўлдил қўлларига яшил ўт-ўланлари кўз олдидан нари кетмайди. Олабўта билан янтоқнинг, ёвshan билан изен²нинг хушбўй иси ҳамон димоғида. Шуларнинг барини соғинади, беихтиёр кўзларига ёш келади. “Эй тангрим, кўм-кўк яйловларингда бемалол ўтлаб юрган кезларимда, текисликларингда эмин-эркин чопиб юрган пайтларимда нима учун қадрингни билмаган эканман-а?!” деган каби сўзлар ётса ҳам, турса ҳам унинг ушалмас армонига айланган.

Тўғри, ёт элларда юрса-да, аҳволи унчалик ёмон эмас. Жони тинч, егулик ўт-ўлан мўл. Лекин барибир... Аслида қалмоқларнинг туялари мўғулларнинг туялари билан қондош. Улар танаси юмур, юриши чаққон, жунлари ўсиқ бўлгани билан қозоқи туяларга нисбатан кўримсизроқ, унча-мунча оғир юк ортсангиз ётагон келади. Бегона юрт туялари қони аралашмаган қозоқ туяларининг эса ўрқачлари баландлиги нақ ярим газ келади, худди тоғ чўққиларидай тик, гўштдор, манглайлари дўнг, яғринлари кенг, тумшуклари худди қўтқорникига ўхшайди. Ҳам улкан, ҳам сутли, бунинг устига жундор ҳам. Мушаклари бақувват, бели узун, чидамли.

¹ Она туя.

² Чўл гисҳлари.

Mana, bir haftadirki, arvona¹ olis safarni ko'zlaydi. Mash'um taqdir uni bu g'anim yurtiga o'lja qilib olib kelganiga ham oz emas, ko'p emas, yetmish kun bo'lib qolibdi. Shundan beri unga bir sehrli kuch tinchlik bermaydi: ko'ngli olisda qolgan ona yurtini qo'msaydi, qandaydir bir ilohiy ohangrabo uni o'sha tomonlarga betinim undaydi. O'sha mash'um ayriliqdan beri uning ko'zlari qorachig'ida kindik qoni to'kilgan yurt osmonining parqu bulutlari aks etadi. O'zi tug'ilib o'sgan yurtning ko'm-ko'k mo'ldir ko'llariyu yashil o't-o'lanlari ko'z oldidan nari ketmaydi. Olabo'ta bilan yantoqning, yovshan bilan izen²ning xushbo'y isi hamon dimog'ida. Shularning barini sog'inadi, beixtiyor ko'zlariga yosh keladi. «Ey tangrim, ko'm-ko'k yaylovlaringda bemalol o'tlab yurgan kezlarimda, tekisliklaringda emin-erkin chopib yurgan paytlarimda nima uchun qadringni bilmagan ekanman-a?!» degan kabi so'zlar yotsa ham, tursa ham uning ushalmas armoniga aylangan.

To'g'ri, yot ellarda yursa-da, ahvoli unchalik yomon emas. Joni tinch, yegulik o't-o'lan mo'l. Lekin baribir... Aslida qalmoqlarning tuyalari mo'g'ullarning tuyalari bilan qondosh. Ular tanasi yumur, yurishi chaqqon, junlari o'siq bo'lgani bilan qozoqi tuyalarga nisbatan ko'rimsizroq, uncha-muncha og'ir yuk ortsangiz yotag'on keladi. Begona yurt tuyalari qoni aralashmagan qozoq tuyalarining esa o'rkachlari balandligi naq yarim gaz keladi, xuddi tog' cho'qqilariday tik, go'shtdor, manglaylari do'ng, yag'rinlari keng, tumshuqlari xuddi qo'chqornikiga o'xshaydi. Ham ulkan, ham sutli, buning ustiga jundor ham. Mushaklari baquvvat, beli uzun, chidamli.

¹ Ona tuyay.

² Cho'l giyohlari.

Тунов куни қалмоқ хонининг чорвачилик соҳасида ўнг қўли ҳисобланмиш чуқур кўз, қулоғи чиноқ, мушук мўйлов хос ходими — чуваккина қора чол арвонанинг яғринларини, елкасию почаларидаги чувалиб турган чувда¹ларини силаб туриб, қозоқи туяларнинг бошқа туялардан афзалликларини қарамоғидаги хизматкорларига обдон тушунтирган. Ўшанда у қозоқ туяларини қалмоқ туялари билан чапиштириб, ўзгача зотли туя олмоқчи эканини ҳам яширмаган эди. Шу гапдан сўнг арвона ўзига бўлган эътибор сабабини англагандай бўлди. Англади-ю, аммо бу эътибор унинг кўнглидаги ўксикни, ғам билан андуҳни бирпасга бўлса-да нари суролмади. Ростки, арвонанинг бу ерда эмин-эркин яшаши учун ҳамма шароит бор. Аммо, биргина нарса етмайди. Бу — ўзи туғилиб ўсган юртнинг мусаффо ҳавоси. Тўғри, ҳаво бу ерларда ҳам бор. Бироқ ўзи туғилган юртнинг мусаффо ва ширин ҳавосига нима етсин! Она юрт ҳавосида эркин нафас оласан, у танангга қувват беради. Ўзга юрт ҳавоси нафасингни қисади, қандайдир юк устингдан босиб тургандай, қоронғи тунақда юргандай ҳис қиласан ўзингни.

Арвона тағин бир нарсани эсидан чиқармайди. Бу — туғилган юртнинг тупроғи. Ўша тупроқда ўсган ўт-ўлангина тотли. Унинг таъми ҳамон танглайдан кетмайди, борингки, жисмидаги барча фазилат ҳам ўша сертаъм гиёҳлардан. Шунинг учун ҳам у кўпдан бери ўша сертаъм ўтларга етаклаб борувчи йўлга интизор. Бу армон ўз юртига етмай ушалмаслигини у аниқ-тиниқ ҳис этади.

Арвона ўзи туғилиб ўсган юртнинг қайси томонда эканини яхши билади. Шунинг учун ҳам ўша томонга энтикиб, соғиниб, термулиб, алоҳида бир меҳр билан боқади.

У энди бунақа энтикишу хўрсинишлардан, қолаверса, кўёшлардан ҳеч қандай наф йўқлигини, ўзида қандайдир бир журъат топиш лозимлигини тушунди, бир йўлини қилиб, бу ердан жуфтакни ростлашга жазм этди. Тўрт оёғи омон бўлса, зим-зиё тун уни ўз бағрига олса, тангри таоло йўлини берса, жуфтакни ростлаши аниқ.

Бундай қарорга келгунча арвона шўрликнинг бўладигани бўлди. Хаёли ҳарёққа чарх уриб, роса қийналди. Яхши ўйлаб

¹ Ипга ўхшаб эшилиб қолган юнглари.

Tunov kuni qalmoq xonining chorvachilik sohasida o'ng qo'li hisoblanmish chuqur ko'z, qulog'i chinqoq, mushuk mo'ylov xos xodimi — chuvakkina qora chol arvonaning yag'rinlarini, yelkasiyu pochalaridagi chuvalib turgan chuvda'larini silab turib, qozoqi tuyalarning boshqa tuyalardan afzalliklarini qaramog'idagi xizmatkorlariga obdon tushuntirgan. O'shanda u qozoq tuyalarini qalmoq tuyalari bilan chatishtirib, o'zgacha zotli tuya olmoqchi ekanini ham yashirmagan edi. Shu gapdan so'ng arvona o'ziga bo'lgan e'tibor sababini anglaganday bo'ldi. Angladi-yu, ammo bu e'tibor uning ko'nglidagi o'ksikni, g'am bilan anduhni birpasga bo'lsa-da nari surolmadi. Rosti, arvonaning bu yerda emin-erkin yashashi uchun hamma sharoit bor. Ammo, birgina narsa yetmaydi. Bu — o'zi tug'ilib o'sgan yurtning musaffo havosi. To'g'ri, havo bu yerlarda ham bor. Biroq o'zi tug'ilgan yurtning musaffo va shirin havosiga nima yetsin! Ona yurt havosida erkin nafas olasan, u tanangga quvvat beradi. O'zga yurt havosi nafasingni qisadi, qandaydir yuk ustingdan bosib turganday, qorong'i tunakda yurganday his qilasan o'zingni.

Arvona tag'in bir narsani esidan chiqarmaydi. Bu — tug'ilgan yurtining tuprog'i. O'sha tuproqda o'sgan o't-o'langina totli. Uning ta'mi hamon tanglayidan ketmaydi, boringki, jismidagi barcha fazilat ham o'sha sarta'm giyohlardan. Shuning uchun ham u ko'pdan beri o'sha sarta'm o'tlarga yetaklab boruvchi yo'lga intizor. Bu armon o'z yurtiga yetmay ushalmasligini u aniq-tiniq his etadi.

Arvona o'zi tug'ilib o'sgan yurtning qaysi tomonda ekanini yaxshi biladi. Shuning uchun ham o'sha tomonga entikib, sog'inib, termulib, alohida bir mehr bilan boqadi.

U endi bunaqa entikishu xo'rsinishlardan, qolaversa, ko'zyoshlardan hech qanday naf yo'qligini, o'zida qandaydir bir jur'at topish lozimligini tushundi, bir yo'lini qilib, bu yerdan juftakni rostdashga jazm etdi. To'rt oyog'i omon bo'lsa, zim-ziyo tun uni o'z bag'riga olsa, tangri taolo yo'lini bersa, juftakni rostlashi aniq.

Bunday qarorga kelguncha arvona sho'dikning bo'ladigani bo'ldi. Xayoli haryoqqa charx urib, rosa qiynakdi. Yaxshi o'ylab ko'rmabdi,

¹Ipga o'xshab eshilib qolgan yunglar.

қўрмабди, ҳали унинг олдида яна бир муаммо турган экан. Йў-ўқ, бу муаммо олис йўлнинг азоби эмас, бу — тақдирнинг мазоғи эди. Тан-жони сиҳат бўлиб турса, бу йўл азоблари унинг учун ҳеч гап эмас. Толиқса ҳам, азоб чекса ҳам чидаб, жонажон юрт меҳрини қанот қилиб учар эди-я! Айтган, мана бу қўш қўзлари мўлтираб турган мурғаккина бўғалоғини қаёққа ташлаб кетади?! Ёв қўлида қоладими? Қандай қилиб қўзи қийиб ташлаб кетади ўз жигарпорасини?! Мабодо ташлаб кеттудай бўлса, эртага уни соғиниб, қўмсаб онаизорнинг жигари хун бўлмайдими? Бугун ўзини асирликдан озод қилиб кетгани билан эртага бўғалоғига бўлган соғинч дарди унинг ич-этини емайдими?

Ўзининг боши бўш бўлгани билан бўғалоғининг бошида нўхтаси бор, улкан хариға боғлоғлиқ. Уни бир амаллаб бўшатишнинг чораси бормикан? Арвонанинг юрагида тош бўлиб турган ҳадиғи — мана шу. Мана шу муаммо уни ипсиз боғлаб турар, армонига етолмас, оқимга қарши сузолмас эди. Олти кундирки, у шу азобда қийналарди. Олти йилга татиғулик олти кун!...

Туғилган юрт оҳанграбоси, туғилган юрт муҳаббати худди оч бўридай таталарди унинг ўксик юрак-бағрини. Мана, еттинчи куннинг уқубатли тонги ҳам ёришди. Бўзариб ёришган осмон ҳам, чулдир-чулдир сайраётган бўзтўрғайларнинг навоси ҳам, худди янги келинчақлардай ясаниб, ястаниб ётган далаю дашт ҳам, шу дала-даштда барча сепини қўз-қўз қилган табиат ҳам арвонанинг ўксик қўнглини ёзолмасди. Унинг қўнглида фақат биргина армони бор. У ҳам бўлса, қандай қилиб бўлса-да, иложини қилиб ўз жонажон юртига, ўз ота маконига етиб олиш эди. Шу армонга етса майли, ўлиб кетишга ҳам рози. Ана шунда қўнглидаги армони ушалади.

Арвона шу каби офир хаёллар билан осмонга қаради. Қуёш қоқ тепага қўтарилибди. Шу сонияда унинг бошига йилт этиб бир фикр келди: бўғасини боғлаб турган нўхта ишларни ўткир тишлари билан ғажиб, узиб ташласа-чи! Бу фикрдан унинг қўнгли ёришиб кетди. Ғоз қўтарган бўйнини пастга эгди. Шу заҳоти қўзлари ғаним юртида туғилган бегуноҳ, маъсум бўғалоғига тушди. Жигаргўшаси, ҳеч нарса билан иши йўқ, қўзлари мўлтираб оғзига олган хашакни курт-кurt чайнаб хотиржам ётар эди. Унинг учун ёруғ дунёнинг

hali uning oldida yana bir muammo turgan ekan. Yo' -o'q, bu muammo olis yo'lning azobi emas, bu – taqdirning mazog'i edi. Tan-joni sihat bo'lib tursa, bu yo'l azoblari uning uchun hech gap emas. Toliqsa ham, azob cheksa ham chidab, jonajon yurt mehrini qanot qilib uchar edi-ya! Attang, mana bu qo'sh ko'zlari mo'tirab turgan murg'akkina bo'talog'ini qayoqqa tashlab ketadi?! Yov qo'lida qoladimi? Qanday qilib ko'zi qiyib tashlab ketadi o'z jigarporasini?! Mabodo tashlab ketguday bo'lsa, ertaga uni sog'inib, qo'msab onaizorning jigari xun bo'lmaydimi? Bugun o'zini asirlikdan ozod qilib ketgani bilan ertaga bo'talog'iga bo'lgan sog'inch dardi uning ich-etini yemaydimi?

O'zining boshi bo'sh bo'lgani bilan bo'talog'ining boshida no'xtasi bor, ulkan xariga bog'log'liq. Uni bir amallab bo'shatishning chorasi bormikan? Arvonaning yuragida tosh bo'lib turgan hadigi – mana shu. Mana shu muammo uni ipsiz bog'lab turar, armoniga yetolmas, oqimga qarshi suzolmas edi. Olti kundirki, u shu azobda qiynalardi. Olti yilga tatigulik olti kun!...

Tug'ilgan yurt ohangrabosi, tug'ilgan yurt muhabbati xuddi och bo'riday tatalardi uning o'ksik yurak-bag'rini. Mana, yettinchi kunning uqubatlil tungi ham yorishdi. Bo'zarib yorishgan osmon ham, chuldir-chuldir sayrayotgan bo'zto'rg'aylarning navosi ham, xuddi yangi kelinchaklarday yasanib, yastanib yotgan dalayu dasht ham, shu dala-dashtda barcha sepini ko'z-ko'z qilgan tabiat ham arvonaning o'ksik ko'nglini yozolmasdi. Uning ko'nglida faqat birgina armoni bor. U ham bo'lsa, qanday qilib bo'lsa-da, ilojini qilib o'z jonajon yurtiga, o'z ota makoniga yetib olish edi. Shu armonga yetsa mayli, o'lib ketishga ham rozi. Ana shunda ko'nglidagi armoni ushaladi.

Arvona shu kabi og'ir xayollar bilan osmonga qaradi. Quyosh qoq tepaga ko'tarilibdi. Shu soniyada uning boshiga yilt etib bir fikr keldi: bo'tasini bog'lab turgan no'xta iplarni o'tkir tishlari bilan g'ajib, uzib tashlasa-chi! Bu fikrdan uning ko'ngli yorishib ketdi. G'oz ko'targan bo'ynini pastga egdi. Shu zahoti ko'zlari g'anim yurtida tug'ilgan begunoh, ma'sum bo'talog'iga tushdi. Jigargo'shasi, hech narsa bilan ishi yo'q, ko'zlari mo'tirab og'ziga olgan xashakni kurt-kurt chaynab xotirjam yotar edi. Uning uchun yorug' dunyoning hamma jihati yaxshi, hamma narsa chiroylik, hammasi uning uchun do'st. Uning o'y-xayoli ham

ҳамма жиҳати яхши, ҳамма нарсa чиройлик, ҳаммаси унинг учун дўст. Унинг ўй-хаёли ҳам гўдакона, тапвишию барча ҳаракати ҳам гўдакона эди. Бу бир-бири билан уришган, чопишган юрт — ғанимлар юрти эканини, бу ерда ортиқча яшаб бўлмаслигини, ҳатто бу ерда ўлиб ҳам бўлмаслигини у билмас эди...

Арвонанинг дийдаси бўшаб кетди, бўтагинасини искаб, эркалаб, боши билан силаб-сийпалади. Бўталоқ бир нарсани сезгандай гандираклаб ўрнидан турди. Арвона бўталоғининг нўхтасини, нўхтага боғланган ипини тумшуги билан туртиб кўрди. Сўнг ипнинг қозиққа боғланган томонини оғзига олиб ғажий бошлади. Шунақа ғажидики, гўё ғанимининг бирор аъзоси оғзига тушиб қолгандай, бамисоли ҳамма ўчини шу арқондан олаётгандай ғажиди. Сўнг бўталоғини гавдаси билан итариб юборди. Арқон ҳалиги ғажилиб омонат бўлиб қолган жойидан чарс этиб узилди. Кувонганидан туя бечоранинг кўзларидан ёш тирқираб кетди. Сўнг орқа-олдига қарамай йўлга тушди. Олдинига нима бўлганини англамай қолган бўталоғи, маъсумона бақирди-ю, онасининг кетидан эргашиди...

Арвона ҳавони кўкраги билан кесиб, елиб борарди. Ҳозирча орқасидан қувиб келаётган от дутури эшигилмасди. Арвонанинг танасидан кўпдан бери тер чиқмаган эди. Энди ўша тер чиқди, ўзини енгил ҳис қилиб, обдон қизиб чопа бошлади. У овул орасидаги қафтдайгина майдончада ўзининг қай даражада илдам чопишини синаб кўролмасди албатта. Эмин-эркин чопиш учун текис дала керак, дашт керак. Мана энди шу имконият туғилди. Чўзилиб чопасанми, ёзилиб чопасанми, ихтиёр ўзингда. Хоҳлаганингча чопавер! Мабодо чопа олмасанг, юлдуз бўлиб оқолмасанг, ўз уволинг ўзингта! Журъатинг бўлса, қанотинг бўлса, ер танобини тортиб кўр, олисингни яқин қилиб кўр. Арвона ўпкаси тошиб кетса ҳам ўзи ўсган юрт ҳудудига етмай тўхтамасликка қасд қилиб, чунонам чопдики, асти қўяверасиз.

Бамисоли отилган ўқдек учиб келаётган арвона анчагина ортда қолган бўталоғининг заифгина инграганини эшитиб, тўхтаб қолди. Бу унинг жигарпораси-ку, ахир. Орқасида бўталоғи борлигини, у ўзига етолмай келаётган-ни эндигина ҳис қилди. Шунда ҳам у ортига қайрилишга, боласи сари бир-икки қадам ташлашга журъат қилмади, тўхтаб бўталоғининг келишини кутди. Онасининг кетидан чопа-

go'dakona, tashvishiyu barcha harakati ham go'dakona edi. Bu bir-biri bilan urishgan, chopishgan yurt — g'animlar yurti ekanini, bu yerda ortiqcha yashab bo'lmasligini, hatto bu yerda o'lib ham bo'lmasligini u bilmas edi...

Arvonaning diydasi bo'shab ketdi, bo'taginasini iskab, crkalab, boshi bilan silab-siypaladi. Bo'taloq bir narsani sezganday gandiraklab o'midan turdi. Arvona bo'talog'ining no'xtasini, no'xtagabog'langan ipini tumshug'i bilan turtib ko'rdi. So'ng ipning qoziqqa bog'langan tomonini og'ziga olib g'ajiy boshladi. Shunaqa g'ajidiki, go'yo g'animinig biror a'zosi og'ziga tushib qolganday, bamisoli hamma o'chini shu arqondan olayotganday g'ajidi. So'ng bo'talog'ini gavdasi bilan itarib yubordi. Arqon haligi g'ajilib omonat bo'lib qolgan joyidan chars etib uzildi. Quvonganidan tuya bechoraning ko'zlaridan yosh tirqirab ketdi. So'ng orqa-oldiga qaramay yo'lga tushdi. Oldiniga nima bo'lganini anglamay qolgan bo'talog'i, ma'sumona baqirdi-yu, onasining ketidan ergashdi...

Arvona havoni ko'kragi bilan kesib, yelib borardi. Hozircha orqasidan quvib kelayotgan ot dupuri eshitilmasdi. Arvonaning tanasidan ko'pdan beri ter chiqmagan edi. Endi o'sha ter chiqdi, o'zini yengil his qilib, obdon qizib chopa boshladi. U ovul orasidagi kaftdaygina maydonchada o'zining qay darajada ildam chopishini sinab ko'rolmasdi albatta. Emin-erkin chopish uchun tekis dala kerak, dasht kerak. Mana endi shu imkoniyat tug'ildi. Cho'zilib chopasanmi, yozilib chopasanmi, ixtiyor o'zingda. Xohlaganingcha chopaver! Mabodo chopa olmasang, yulduz bo'lib oqolmasang, o'z uvoling o'zingga! Jur'ating bo'lsa, qanoting bo'lsa, yer tanobini tortib ko'r, olisingni yaqin qilib ko'r. Arvona o'pkasi toshib ketsa ham o'zi o'sgan yurt hududiga yetmay to'xtamaslikka qasd qilib, chunonam chopdiki, asti qo'yaverasiz.

Bamisoli otilgan o'qdek uchib kelayotgan arvona anchagina ortda qolgan bo'talog'ining zaifgina ingraganini eshitib, to'xtab qoldi. Bu uning jigarporasi-ku, axir. Orqasida bo'talog'i borligini, u o'ziga yetolmay kelayotganini endigina his qildi. Shunda ham u ortiga qayrilishga, bolasi sari bir-ikki qadam tashlashga jur'at qilmadi, to'xtab bo'talog'ining kelishini kutdi. Onasining ketidan chopa-chopa o'pkasi toshib ketgan sho'rik bo'taloq onasiga yetdi-yu, yotib oldi, go'yo biror nojo'ya ish qilib qo'ygan boladay

чопа ўпкаси тошиб кетган шўрлик бўталоқ онасига етди-ю, ётиб олди, гўё бирор ножўя иш қилиб қўйган боладай онасига мўлтираб қаради. Жикқа терга тушиб кетибди жонивор. Икки буйри булк-булк қилиб, зўрға нафас оларди. Кўз ёшларими, ё терлаганми, кўз қорачиғидан томчилар сизилиб оқарди. Арвона жигарпорасига ачиндимми, узун бўйнини пастга эгиб, тумшуги билан силаб-сийпаламоқчи бўлди, шу пайт орқадан от туёқларининг дупури эшитилди. Ҳа, бу ўша туячи чол, жаҳл устида қамчисини ҳавода ўйнатиб, бақир-чақир қилиб чошиб кетарди. Шум тақдир унга тагин бир тузоқ қўйганини сезса ҳам арвона парво қилмади. Чўкиб, бўталоғига меҳр кўрсата бошлади. Қалмоқ чол буларга етди-ю, отининг жиловини тортиди. У жаҳл устида бўлса-да, бир-бирини ялаб-юлқаб ётган она-болани, ҳали гўдаккина бўталоқнинг сабийларча ширин қилиқларини кўриб шаштидан тушди. Арвонанинг оналик меҳрини, ҳали ўпкасини босолмаса-да, онасига талпиниб ётган бўталоқнинг ярашиқли эркаланишларини кўриб маҳлиё бўлиб қолди.

Бир маҳал арвона оғир кўзғалиб ўрнидан турди. Терлаб кетган пешонасини шабадага қаратиб бироз турди-да, сўнг она юрти томонга яна бир бор кўз ташлади. Кўз ташлади-ю, қандайдир бир мунгли товушда бўзлаб юборди. Унга бўталоғининг нозик зори жўр бўлди. Она-боланинг ўз юртини қўмсаб қилаётган нолаларини эшитиб, қалмоқ чолнинг ҳам лийдаси бўшаб кетди. Бу ёруғ дунёда олтмиш йил яшаб, қирқ йил мол боқиб, туя жониворнинг шунчалик эслик, шунчалик фаҳм-фаросатли бўлишини энди англади. Чол уларни беаёв жазоламоқчи эди. Энди бу фикридан қайтди, уларга юрак-юрағидан ачинди... Ҳатто бу бечораларни озод қилишга ҳам рози эди. Бироқ унинг калласига бу ҳаёл қанчалик тез келган бўлса, шунчалик тез кетди. Кўз олдига хоннинг қаҳри қаттиқ ҳос хизматкори келди-ю, туя билан бўталоқ шўрликни беаёв савалаб, бақиртириб олдига солиб ҳайдаб кетди. Туяни тополмадим, деб қайтиб борса ўша баджаҳл ҳос хизматкор унинг танасидан тасма тилиши, учига қўрғошин тутиб ўралган қамчиси билан орқасини тилим-тилим қилиб савалаши аниқ... “Йў-ўқ, бунақа азобдан худонинг ўзи асрасин. Бусиз ҳам умрнинг менга атаган жабру жафолари тўлиб-тошиб ётибди!”

Арвона овулга эмас — азобга, азобгагина эмас — дўзахга

onasiga mo'ltirab qaradi. Jiqqa terga tushib ketibdi jonivor. Ikki buyri bulk-bulk qilib, zo'rg'a nafas olardi. Ko'z yoshlarimi, yo terlaganmi, ko'z qorachig'idan tomchilar sizilib oqardi. Arvona jigarporasiga achindimi, uzun bo'ynini pastga egib, tumshug'i bilan silab-siypalamoqchi bo'ldi, shu payt orqadan ot tuyoqlarining dupuri eshitildi. Ha, bu o'sha tuyachi chol, jahl ustida qamchisini havoda o'ynatib, baqir-chaqir qilib chopib kelardi. Shum taqdir unga tag'in bir tuzoq qo'yanini sezsa ham arvona parvo qilmadi. Cho'kib, bo'talog'iga mehr ko'rsata boshladi. Qalmoq chol bularga yetdi-yu, otining jilovini tortdi. U jahl ustida bo'lsa-da, bir-birini yalab-yulqab yotgan ona-bolani, hali go'dakkina bo'taloqning sabiylarcha shirin qiliqlarini ko'rib shashtidan tushdi. Arvonaning onalik mehrini, hali o'pkasini bosolmasa-da, onasiga talpinib yotgan bo'taloqning yarashikli erkalanishlarini ko'rib mahliyo bo'lib qoldi.

Bir mahal arvona og'ir qo'zg'alib o'rnidan turdi. Terlab ketgan peshonasini shabadaga qaratib biroz turdi-da, so'ng ona yurti tomonga yana bir bor ko'z tashladi. Ko'z tashladi-yu, qandaydir bir mungli tovushda bo'zlab yubordi. Unga bo'talog'ining nozik zori jo'r bo'ldi. Ona-bolaning o'z yurtini qo'msab qilayotgan nolalarini eshitib, qalmoq cholning ham diydasi bo'shab ketdi. Bu yorug' dunyoda oltmish yil yashab, qirq yil mol boqib, tuya jonivorning shunchalik eslik, shunchalik fahm-farosatli bo'lishini endi angladi. Chol ularni beayov jazolamoqchi edi. Endi bu fikridan qaytdi, ularga yurak-yuragidan achindi... Hatto bu bechoralarni ozod qilishga ham rozi edi. Biroq uning kallasiga bu xayol qanchalik tez kelgan bo'lsa, shunchalik tez ketdi. Ko'z oldiga xonning qahri qattiq xos xizmatkori keldi-yu, tuya bilan bo'taloq sho'rlikni beayov savalab, baqirtirib oldiga solib haydab ketdi. Tuyani topolmadim, deb qaytib borsa o'sha badjahl xos xizmatkor uning tanasidan tasma tilishi, uchiga qo'rg'oshin tugib o'ralgan qamchisi bilan orqasini tilim-tilim qilib savalashi aniq... «Yo'-o'q, bunaqa azobdan xudoning o'zi asrasin. Busiz ham umrning menga atagan jabru jafolari to'lib-toshib yotibdi!»

Arvona ovulga emas — azobga, azobgagina emas — do'zaxga kelayotganday edi. U hozir haydovda, haydovdagina emas, bo'lovda kelardi. Boshida no'xta bo'lmasa-da, xayolida no'xta bor

келаёттандай эди. У ҳозир ҳайдовда, ҳайдовдагина эмас, бойловда келарди. Бошида нўхта бўлмаса-да, хаёлида нўхта бор эди. Ташлаган қадами унмасди, ғаним юртига бир қадам ҳам ташлагиси йўқ. Бироқ... «Начора?! Вой бевафо дунё-я! Вой менинг ўз она юртимда ўйноқлаб юрган даври-давронларим-а! Тагин қайтиб келасанми, йўқми? Ё у кунлар энди бир умр орзу бўлиб қолдимми? Мен шўрлик энлиги умримни ўкинч билан, ғам-андух билан ўтказаманми? Эй, дунёйи бевафо, нега менинг дарду ҳасратларимга кулоқ осмайсан! Ҳой, одамлар! Ақлу фаросатларингдан айтанайин, одамлар! Виждонларинг олдида иккиланмай жавоб беринглар! Нега урушлар бўлади? Нега ўтовларимизнинг чангароқлари чайқалиб, керагаю увуқлари шарт-шурт синади? Нима учун бир-бирларинг билан ёвлашасизлар? Аямай қон тўкасизлар. Кимга керак бу жангу жадал! Нега бир-бирларингни ота макондан айирасизлар?! Туғилган ердан айро тушиш бахтдан айро тушиш эмасми? Бусиз ҳам мана бу ёлғон дунёда ғам билан қайғу-ҳасрат тўлиб-тошиб ётибди-ку!»

Бечора арвонада забон йўқ-да. Агар унда тил-забон бўлганида ўзи ақлли, фаросатли жонзот деб тушунадиган одамзотта мана шундай саволлар билан мурожаат қилган бўлар эди.

Арвонанинг эсига ҳўв бир гал кечкурун бўтасини ташлаб далага чиққани тушди. Ўшанда у ўз она юрти томонга қараб узоқ туриб қолган эди. Бир кетгиси келдики, бир кетгиси келдики. Аммо, боғлиқ турган бўталоғини ташлаб қаёққа ҳам борарди, жигаргўшасининг олдига қайтиб келди. “Бу гал ҳам ипсиз боғланиб қолдим. Сени чирқиратиб, қаёққа ҳам борардим, болагинам. Бу ёт жойлардаги ёлғиз юпанчим ҳам, бахтим ҳам сенсан-ку ахир, юмшоққинам...”

У ҳозир қайғу булутининг ёпирилиб келганини ҳис этди. Ҳис этди-ю, барибир бир кунмас бир кун тушовини улоқтириб ташлаб, ўша ота маконига, мовий осмонли серкўёш маконга, озошлик ўлкасига кетишини кўнглига тутиб қўйди...

II

Арвона сўнгги кунларда бирдан ўзгариб қолди. Илгариги юмшоқликдан, меҳрибонликдан асар ҳам йўқ, юрак-бағри тошга айланиб, дунёдаги барча ишларга бепарво қарайдиган бўлиб қолганди.

edi. Tashlagan qadami unmasdi, g'anim yurtiga bir qadam ham tashlagisi yo'q. Biroq... «Nachora?! Voy bevafo dunyo-ya! Voy mening o'z ona yurtimda o'ynoqlab yurgan davri-davronlarim-a! Tag'in qaytib kelasanmi, yo'qmi? Yo u kunlar endi bir umr orzu bo'lib qoldimi? Men sho'rlik endigi umrimni o'kinch bilan, g'am-anduh bilan o'tkazamanmi? Ey, dunyoyi bevafo, nega mening dardu hasratlarimga quloq osmayсан! Hoy, odamlar! Aqlu farosatlarimga aylanayin, odamlar! Vijdonlaring oldida ikkilanmay javob beringlar! Nega urushlar bo'ladi? Nega o'tovlarimizning changaroqlari chayqalib, keragayu uvuqlari shart-shurt sinadi? Nima uchun bir-birlaring bilan yovlashasizlar? Ayamay qon to'kasizlar. Kimga kerak bu jangu jadal! Nega bir-birlaringni ota makondan ayirasizlar?! Tug'ilgan yerdan ayro tushish baxtdan ayro tushish emasmi? Busiz ham mana bu yolg'on dunyoda g'am bilan qayg'u-hasrat to'lib-toshib yotibdi-ku!»

Bechora arvonada zabon yo'q-da. Agar unda til-zabon bo'lganida o'zi aqlli, farosatli jonzo deb tushunadigan odamzotga mana shunday savollar bilan murojaat qilgan bo'lar edi.

Arvonaning esiga ho'v bir gal kechqurun bo'tasini tashlab dalaga chiqqani tushdi. O'shanda u o'z ona yurti tomonga qarab uzoq turib qolgan edi. Bir ketgisi keldiki, bir ketgisi keldiki. Ammo, bog'liq turgan bo'talog'ini tashlab qayoqqa ham borardi, jigargo'shasining oldiga qaytib keldi. «Bu gal ham ipsiz bog'lanib qoldim. Seni chiqirاتب, qayoqqa ham borardim, bolaginam. Bu yot joylardagi yolg'iz yupanchim ham, baxtim ham sensan-ku axir, yumshoqqinam...»

U hozir qayg'u bulutining yopirilib kelganini his etdi. His etdi-yu, baribir bir kunmas bir kun tushovini uloqtirib tashlab, o'sha ota makoniga, moviy osmonli serquyosh makonga, ozodlik o'lkasiga ketishini ko'ngliga tugib qo'ydi...

II

Arvona so'nggi kunlarda birdan o'zgarib qoldi. Ilgarigi yumshoqlikdan, mehribonlikdan asar ham yo'q, yurak-bag'ri toshga aylanib, dunyodagi barcha ishlarga beparvo qaraydigan bo'lib qolgandi.

Бунинг ҳам ўзича сабаблари бор эди, албатта.

Ҳов анов кун бўталоғининг оёғига қарайман деб, ёв қўлига тушиб қолгани арвона учун қаттиқ зарба бўлган эди. Уша оғир зарбадан кейин энди ўзига кела бошлаганда шум тақдир унга тагин бир мусибатни раво кўрди. Туячи чол она-болани қайтариб олиб келганидан ўн кун чамаси ўтгач, шўрлик арвона суюқти жигаргўшасидан айрилди. Қалмоқ хони уни қўшни овулик жиянига тортиқ қилиб юборди. Жияни деяётганимиз ўн бир-ўн икки ёшлар чамасидаги мўғул башара, беўхшов, ўнг қовоғида чандиғи бор, тентакроқ бола эди. Бўталоқ қўлига текканидан бошлаб у бор ҳунарини кўрсата бошлади: бир чўктиради, бир турғазади, ҳушига келмаса боши, кўзи демай қамчи билан савалайди. Ҳуллас, бечора бўталоқни жудаям қийнаб тапшади у тентак.

Бу ёв боласининг бўталоққа кўрсатган азобими, мазоғими, арвона буни билмайди. Аммо тентак боланинг бўталоғига нисбатан қилаётган қилиқларини, адолатсизлиқларини кўриб қаттиқ қийналди. Кўзларидан ёш оқиб, теварак-атрофида ўтирган одамларга қараб нажот кутди. “Ҳой, меҳрибон одамлар! Манави тентак боланинг қилаётган қилиқларини кўрмайсизларми? Ажратсаларинг-чи уларни! Бу адолатсизлик-ку. Нега қараб турибсизлар! Сизларнинг ҳам ёш болаларинг бор-ку, ахир!” — дегандай бўларди унинг ёш тўла кўзлари. Бироқ қимиз ичиб қизиб олиб, қисир ҳангомага тушиб кетган одамлар бу ҳолга парво ҳам қилишмасди. “Аттанг, улар кўрмайптилар-да!..” — деб овуларди арвона шўрлик ўзини. Шу орада тентак бола ўзининг навбатдаги совуқ қилғилиғидан завқланиб қаҳ-қаҳ отиб кулди. Тепаликда ўтирган бояғи одамлар бола томонга ялт этиб қарашди. “Кўришди. Энди азобдан қутулди бўтагинам!” — деб ўйлади арвона. Қаёқда, улар тентак болани тийиб қўйиш уёқда турсин, қайтага уни рағбатлантиришди. “Бу қанақаси! Дунёда адолат, диёнат деган нарсалар қолмаганми ўзи? Шу сизларга лойиқми, ҳой одамлар! Биз сизларни дунёдаги энг ақили жонзот, деб юрибмиз-ку, ахир. Бу нима қилганларинг!” — деб нола қиларди унинг дардга тўла юраги.

Бўталоқ кўзларидан ёш оқиб бўзлаб турган онасини кўрди. Кўрди-ю, гўё танасида қандайдир бир куч сезиб, бирдан

Buning ham o'zicha sabablari bor edi, albatta.

Hov anov kuni bo'talog'ining oyog'iga qarayman deb, yov qo'liga tushib qolgani arvona uchun qattiq zarba bo'lgan edi. O'sha og'ir zarbadan keyin endi o'ziga kela boshlaganda shum taqdir unga tag'in bir musibatni ravo ko'rdi. Tuyachi chol ona-bolani qaytarib olib kelganidan o'n kun chamasi o'tgach, sho'rlik arvona suyukli jigargo'shasidan ayrildi. Qalmoq xoni uni qo'shni ovullik jiyaniga tortiq qilib yubordi. Jiyan deyayotganimiz o'n bir-o'n ikki yoshlar chamasidagi mo'g'ul bashara, beo'xshov, o'ng qovog'ida chandig'i bor, tentakroq bola edi. Bo'taloq qo'liga tekkanidan boshlab u bor hunarini ko'rsata boshladi: bir cho'ktiradi, bir turg'azadi, hushiga kelmasa boshi, ko'zi demay qamchi bilan savalaydi. Xullas, bechora bo'taloqni judayam qiynab tashladi u tentak.

Bu yov bolasining bo'taloqqa ko'rsatgan azobimi, mazog'imi, arvona buni bilmaydi. Ammo tentak bolaning bo'talog'iga nisbatan qilayotgan qiliqlarini, adolatsizliklarini ko'rib qattiq qiynaldi. Ko'zlaridan yosh oqib, tevarak-atrofida o'tirgan odamlarga qarab najot kutdi. «Hoy, mehribon odamlar! Manavi tentak bolaning qilayotgan qiliqlarini ko'rmayapsizlarmi? Ajratsalaring-chi ularni! Bu adolatsizlikku. Nega qarab turibsizlar! Sizlarning ham yosh bolalaring bor-ku, axir!» — deganday bo'lardi uning yosh to'la ko'zlari. Biroq qimiz ichib qizib olib, qisir hangomaga tushib ketgan odamlar bu holga parvo ham qilishmasdi. «Attang, ular ko'rmayaptilar-da!..» — deb ovutardi arvona sho'rlik o'zini. Shu orada tentak bola o'zining navbatdagi sovuq qilg'iligidan zavqlanib qah-qah otib kuldi. Tepalikda o'tirgan boyagi odamlar bola tomonga yalt etib qarashdi. «Ko'rishdi. Endi azobdan qutuldi bo'taginam!» — deb o'yladi arvona. Qayoqda, ular tentak bolani tiyib qo'yish uyoqda tursin, qaytaga uni rag'batlantirishdi. «Bu qanaqasi! Dunyoda adolat, diyonat degan narsalar qolmaganmi o'zi? Shu sizlarga loyiqmi, hoy odamlar! Biz sizlarni dunyodagi eng aqlli jonzot, deb yuribmiz-ku, axir. Bu nima qilganlaring!» — deb nola qilardi uning dardga to'la yuragi.

Bo'taloq ko'zlaridan yosh oqib bo'zlab turgan onasini ko'rdi. Ko'rdi-yu, go'yo tanasida qandaydir bir kuch sezib, birdan

шаталоқ отиб, ўйноқлаб, устига оч канадай ёпишиб олган тентак болани улоқтириб ташлади-да, онасининг олдига чошиб борди.

Қалмоқнинг қора думалоқ, мўғул башара тентак боласи ҳам ўжар экан, ўрнидан турди-ю, бўталоқнинг ортидан югурди. Бўталоқ эса ҳимоя истаб онасининг бағрига тикилди. Бола жон-жаҳди билан бўталоқнинг пахмоқ жулларига ёпишмоқчи бўлган эди, арвона уни улкан гавдаси билан туртиб юборди. Бола муккасидан йиқилиб тушди. Онасига талшинган бўталоқ беҳосдан боланинг панжаларини босиб ўтганда у қўлининг оғриғига чидаёлмай, айюҳаннос солиб йиғлаб юборди. Тепада ўтирган катталар энди аҳамият беришиб, ҳой-ҳойлаб товуш чиқаришди. Баъзилар буёққа чошиб кела бошлашди. Сал ўтмай шўрлик арвона билан бўталоқ бамисоли ишқирган илондай қамчилар тагида қолишди. Арвона бўталоқни бағрига олиб ҳимоялашга уринди.

Ўша куни қалмоқлар арвонани сўйил билан обдон савалашиб, қоронғи қўрага қамаб ташладилар. Бўталоқни эса бошқа томонга олиб кетдилар.

Ўшандан бери арвона яқсаю ёлғиз. Ёт юртларда қоронғу ларди-дунёсини чироқдай ёритиб турган биттагина овунчоғи бор эди, энди ундан ҳам айрилди.

III

Қоронғу қўрадаги қамоқдан чиққач, арвонани овулдан четроқдаги мол ёйиладиган ўтлоққа жўнатишди. Барибир, бу ердаги туялар ҳам арвона учун бегона эди. Шунинг учун бўлса керак, арвона аста-секин улардан ўзини четта ола бошлади. Шу алпозда юрганида тўсатдан қулоқларига бир нидо чалингандай бўлди. Тўхтаб қулоқ солди. Ортига бурилиб, ҳўв нарида ўтлаб юрган туялар тўдасига қаради. Қулоғига эшитилаётган нидо у томондан келмас эди. Кейин ўзи қўника олмаётган овул томонга разм солди. У томондан ҳам ҳеч қандай товуш эшитилмасди. Ортидан ҳеч ким қувиб келмаётганига амин бўлди. Туячи чол эса боя қоронғи туша бошлаши билан овулга кетган. Энди эртага чоппоҳи келади. Қамоқдан чиққач, у бир ҳафталаргача арвонани қаттиқ назорат қилиб юрди. Яйловдан сал узоқлашса тезла орқага

shataloq otib, o'ynoqlab, ustiga och kanaday yopishib olgan tentak bolani uloqtirib tashladi-da, onasining oldiga chopib bordi.

Qalmoqning qora dumaloq, mo'g'ul bashara tentak bolasi ham o'jar ekan, o'rnidan turdi-yu, bo'taloqning ortidan yugurdi. Bo'taloq esa himoya istab onasining bag'riga tiqildi. Bola jon-jahdi bilan bo'taloqning paxmoq junlariga yopishmoqchi bo'lgan edi, arvona uni ulkan gavdasi bilan turtib yubordi. Bola mukkaskan yiqilib tushdi. Onasiga talpingan bo'taloq bexosdan bolaning panjalarini bosib o'tganda u qo'lining og'rig'iga chidayolmay, ayyuhannos solib yig'lab yubordi. Tepada o'tirgan kattalar endi ahamiyat berishib, hoy-hoylab tovush chiqarishdi. Ba'zilar buyoqqa chopib kela boshlashdi. Sal o'tmay sho'rlik arvona bilan bo'taloq bamisoli ishqirgan ilonday qamchilar tagida qolishdi. Arvona bo'talog'ini bag'riga olib himoyalashga urindi.

O'sha kuni qalmoqlar arvonani so'yil bilan obdon savalashib, qorong'i qo'raga qamab tashladilar. Bo'taloqni esa boshqa tomonga olib ketdilar.

O'shandan beri arvona yakkayu yolg'iz. Yot yurtlarda qorong'u dardi-dunyosini chiroqday yoritib turgan bittagina ovunchog'i bor edi, endi undan ham ayrildi.

III

Qorong'u qo'radagi qamoqdan chiqqach, arvonani ovuldan chetroqdagi mol yoyiladigan o'tloqqa jo'natishdi. Baribir, bu yerdagi tuyalar ham arvona uchun begona edi. Shuning uchun bo'lsa kerak, arvona asta-sekin ulardan o'zini chetga ola boshladi. Shu alpozda yurganida to'satdan quloqlariga bir nido chalinganday bo'ldi. To'xtab quloq soldi. Ortiga burilib, ho'v narida o'tlab yurgan tuyalar to'dasiga qaradi. Qulog'iga eshitilayotgan nido u tomondan kelmas edi. Keyin o'zi ko'nika olmayotgan ovul tomonga razm soldi. U tomondan ham hech qanday tovush eshitilmasdi. Ortidan hech kim quvib kelmayotganiga amin bo'ldi. Tuyachi chol esa boya qorong'i tusha boshlashi bilan ovulga ketgan. Endi ertaga choshgohda keladi. Qamoqdan chiqqach, u bir haftalargacha arvonani qattiq nazorat qilib yurdi. Yaylovdan sal uzoqlashsa tezda

қайтариб, ҳушёр бўлиб турди. Арвонанинг қайта қочмаслигига кўзи етдими, кейинги пайтларда туячи чол уни кўпам безовта қилмайдиган бўлиб қолди.

Бояги арвона учун ғалати эшитилган нидо қулоғининг тагидан нари кетмасди. Арвона тагин атрофига аланглаб қарай бошлади.

Бийдай дала. Далада оппоқ оқ селес¹ чайқалиб турибди. Бу атрофда ундан бошқа кўзга тушадиган нарса йўқ. Адирлар, қирлар, тикка жарлар ортда қолди. Улар ҳов узоқдан элас-элас қорайиб кўринарди. “Унда бу қандай нидо бўлди? Қасрдан келяпти?! Ё тантримнинг тагин мента атаган тузоғими бу?!” Арвона ҳайрон. Кун ойдин, теварак-атроф сутдек чароғон, майин эсиб турган дашт шабадаси арвонанинг пешонасини эркалаб силайди. Арвона эса кўзлари тўрт бўлиб тутилган юрти томонга қарайди. Шу пайт осмондаги бир юлдуз пастга қараб оқди, оқди-ю, орқасида узун из қолдириб, бирпасда кўздан ғойиб бўлди. Юрти томондан эсаётган эрка шаббодадан қониб-қониб нафас олган арвонанинг елинлари кўпчиб ийиб кетди...

У бошини кўтариб, ҳалиги оққан юлдуз ўрнига қаради. Боя унча эътибор қилмаганмиди ё янгидан пайдо бўлдимми, билолмади, унинг ўрнида бошқа юлдузларга нисбатан каттароқ, ундан ҳам ёрқинроқ бир юлдуз пайдо бўлиб қолибди. Гуё арвонани ўз юртига, жонажон ота маконига чорловчи бахт юлдузи мисол. Худди шу маҳал бояги нидо тагин элас-элас қулоғига чалингандай бўлди. Нидо борган сари авжига чиқиб, қандайдир бир гўзал куйга айлана бошлади. “Бу қандай каромат бўлди?!” Арвона ҳайрон эди. Йўқ, сал вақт ўтгач, бу сирли нидонинг сирини очилгандай бўлди. Бу нидо ўзининг юрагидан, қалбининг қаъридан отилиб чиқаётган юрт соғинчи нидоси экан. Бунини эндигина тушунди.

Етти қароқчин аниқ кўриниб, бояги янги юлдуз чарақлаганида, арвона ўша юлдузни мўлжалга олиб, йўлга тушди. У аста-аста қадамини тезлатиб ёт юртдан олислайверди, олислайверди. Ела-ела ахийри Хулкар кўздан ғойиб бўлгунча ота маконга олиб борадиган илон изи сўқмоққа ҳам чиқиб олди.

¹ Чўлда ўсалган оқ баргли гиёҳ. Уни баъзан чалов ҳам дейишади.

orqaga qaytarib, hushyor bo'lib turdi. Arvonaning qayta qochmasligiga ko'zi yetdimi, keyingi paytlarda tuyachi chol uni ko'pam bezovta qilmaydigan bo'lib qoldi.

Boyagi arvona uchun g'alati eshitilgan nido qulog'ining tagidan nari ketmasdi. Arvona tag'in atrofiga alanglab qaray boshladi.

Biyday dala. Dalada oppoq oq selev¹ chayqalib turibdi. Bu atrofda undan boshqa ko'zga tushadigan narsa yo'q. Adirlar, qirlar, tikka jarlar ortda qoldi. Ular hov uzoqdan elas-elas qorayib ko'rinardi. «Unda bu qanday nido bo'ldi? Qayerdan kelyapti?! Yo tangrimning tag'in menga atagan tuzog'imi bu?!» Arvona hayron. Kun oydin, tevarak-atrof sutdek charog'on, mayin esib turgan dasht shabadasi arvoning peshonasini erkalab silaydi. Arvona esa ko'zlari to'rt bo'lib tug'ilgan yurti tomonga qaraydi. Shu payt osmondagi bir yulduz pastga qarab oqdi, oqdi-yu, orqasida uzun iz qoldirib, birpasda ko'zdan g'oyib bo'ldi. Yurti tomondan esayotgan erka shabbodadan qonib-qonib nafas olgan arvoning yelinlari ko'pchib iyib ketdi...

U boshini ko'tarib, haligi oqqan yulduz o'rniga qaradi. Boya uncha e'tibor qilmaganmidi yo yangidan paydo bo'ldimi, bilolmadi, uning o'rnida boshqa yulduzlarga nisbatan kattaroq, undan ham yorqinroq bir yulduz paydo bo'lib qolibdi. Go'yo arvoni o'z yurtiga, jonajon ota makoniga chorlovchi baxt yulduzi misol. Xuddi shu mahal boyagi nido tag'in elas-elas qulog'iga chalinganday bo'ldi. Nido borgan sari avjiga chiqib, qandaydir bir go'zal kuyga aylana boshladi. «Bu qanday karomat bo'ldi?!» Arvona hayron edi. Yo'q, sal vaqt o'tgach, bu sirli nidoning siri ochilganday bo'ldi. Bu nido o'zining yuragidan, qalbining qo'ridan otilib chiqayotgan yurt sog'inchi nidosi ekan. Buni u endigina tushundi.

Yetti qaroqchi aniq ko'rinib, boyagi yangi yulduz charaqlaganida, arvona o'sha yulduzni mo'ljalga olib, yo'lga tushdi. U asta-asta qadamini tezlatib yot yurtdan olislayverdi, olislayverdi. Yela-yela axiyri Hulkar ko'zdan g'oyib bo'lguncha ota makonga olib boradigan ilon izi so'qmoqqa ham chiqib oldi.

U yot elda taqdirning bunga ravo ko'rgan ikkita mash'um sinovini boshidan kechirdi. Biri ho'v anov kuni qochmoqchi

¹ Cho'lda o'sadigan oq bargli g'iyoh. Uni ba'zan chalov ham deyishadi.

У ёт элда тақдирнинг бунга раво кўрган иккита машғум синовини бошидан кечирди. Бири ҳўв анов куни қочмоқчи бўлганида қўлга тушиб, ит азобини тортгани. Иккинчиси — жигарпораси бўталоғидан тириклай айрилгани. Мана шу иккита машғум синов уни эсанкиратиб қўйган эса-да, арвона тезда ўзига келди. Ўша қалмоқларнинг ўз юртларига босқинидан бери у фақат бир нарсани ўйларди. Бу ҳам бўлса қандай қилиб бўлса-да, ўз киндик қони тўкилган ота маконига қайтиш эди. Мана, у ўша армонига бошлаган тақдир сўқмоғидан йўртиб боряпти.

Бироздан сўнг арвона мўлжалга олиб келаётган юлдуз ҳам кўринмай қолди. Аммо у изсиз йўқолмади, арвона йўлдан адашмасин дедими, ўрнига чўлпон юлдузи чарақлаб чиқди. Тонг шабадасидан арвонанинг танаси яйраб, юриши боягидан ҳам тезлашди. Бироздан сўнг кузнинг салқин тонги ёришди. Баркашдай қизариб чиққан куёш тафти ҳам арвонанинг баданидаги терларини қуритолмади. Терлагани сайин эрталабки салқин ҳавода баданидан буғ кўтарилиб, гўё танасида илюхий куч пайдо бўлгандай жадал елиб борарди.

Ҳа, арвона учган сайин учиб борарди, армонини қучиб борарди. Орқасини кунга куйдириб, дашт елига юзин суйдириб... олға интиларди.

У йўл юриб, йўл юрса-да мўл юриб борарди. Ҳўв бирда қочганида ёв қўлга тушиб чеккан азоблари эсига тушиб, яна қайта қўлга тушса нималар бўлишини ўйлаб, бор кучи билан елиб борарди. У чарчади-ю, толиқмади. Ота маконга етиш муроиди унга мадад бўлиб, тинмай олға интилди. Фақат бир кун ўтандан сўнггина тонга яқин катта бир сой бўйида тўхтади. У тўхтай деб тўхтагани йўқ, чорасиз қолганидан тўхтади: азбаройи қаттиқ терлаганидан бошидан оққан шўртак тер кўзларига тушиб ачиштириб, кўз олди хиралашиб қолганидан ноилож тўхташга мажбур бўлди. Юришлари ҳам унмай қо.гани учун тўхтади. Энди бу ерда бироз дам олиб, терини қуритиб олмоқчи. Шундай қилса, қайта кучга кириб, узоқ йўлнинг танобини тортиши аниқ.

Арвона сой бўйидаги тол тагига бориб чўкди. Бироз нафасини ростлади. Сўнг кўм-кўк сой сувидан қониб-қониб шимирди. сув ўртасига бориб чўмилди-да, тагин йўлга тушди.

Бу маҳалда куёш ярим газча кўтарилиб қолган эди. Куз куёшининг заррин нурлари ер бетига ёйилиб, худди она

bo'lganida qo'lga tushib, it azobini tortgani. Ikkinchisi — jigarporasi bo'talog'idan tiriklay ayrilgani. Mana shu ikkita mash'um sinov uni esankiratib qo'ygan esa-da, arvona tezda o'ziga keldi. O'sha qalmoqlarning o'z yurtlariga bosqinidan beri u faqat bir narsani o'ylardi. Bu ham bo'lsa qanday qilib bo'lsa-da, o'z kindik qoni to'kilgan ota makoniga qaytish edi. Mana, u o'sha armoniga boshlagan taqdir so'qmog'idan yo'rilib boryapti.

Birozdan so'ng arvona mo'ljalga olib kelayotgan yulduz ham ko'rinmay qoldi. Ammo u izziz yo'qolmadi, arvona yo'ldan adashmasin dedimi, o'rni cho'lpon yulduzi charaqlab chiqdi. Tong shabadasidan arvonaning tanasi yayrab, yurishi boyagidan ham tezlashdi. Birozdan so'ng kuzning salqin tongi yorishdi. Barkashday qizarib chiqqan quyosh tafti ham arvonaning badanidagi terlarini quritilmadi. Terlagani sayin ertalabki salqin havoda badanidan bug' ko'tarilib, go'yo tanasida ilohiy kuch paydo bo'lganday jadal yelib borardi.

Ha, arvona uchgan sayin uchib borardi, armonini quchib borardi. Orqasini kunga kuydirib, dasht yeliga yuzin suydinib... olg'a intilardi.

U yo'l yurib, yo'l yursa-da mo'l yurib borardi. Ho'v birda qochganida yov qo'lga tushib chekkan azoblari esiga tushib, yana qayta qo'lga tushsa nimalar bo'lishini o'ylab, bor kuchi bilan yelib borardi. U charchadi-yu, toliqmadi. Ota makonga yetish murodi unga madad bo'lib, tinmay olg'a intildi. Faqat bir kun o'tgandan so'nggina tongga yaqin katta bir soy bo'yida to'xtadi. U to'xtay deb to'xtagani yo'q, chorasiz qolganidan to'xtadi: azbaroyi qattiq terlaganidan boshidan oqqan sho'rtak ter ko'zlariga tushib achishtirib, ko'z oldi xiralashib qolganidan noiloj to'xtashga majbur bo'ldi. Yurishlari ham unmay qolgani uchun to'xtadi. Endi bu yerda biroz dam olib, terini quritib olmoqchi. Shunday qilsa, qayta kuchga kirib, uzoq yo'lning tanobini tortishi aniq.

Arvona soy bo'yidagi tol tagiga borib cho'kdi. Biroz nafasini rostladi. So'ng ko'm-ko'k soy suvidan qonib-qonib shimirdi, suv o'rtasiga borib cho'mildi-da, tag'in yo'lga tushdi.

Bu mahalda quyosh yarim gazcha ko'tarilib qolgan edi. Kuz quyoshining zarrin nurlari yer betiga yoyilib, xuddi ona mehri misol silab-siypab turibdi. Arvonaning birinchi kuni bosib o'tgan yo'li - pastakkina tog', ikkinchi kuni yurgan yo'li - xuddi suvi

меҳри мисол силаб-сийшаб турибди. Арвонанинг биринчи кунни босиб ўтган йўли - пастаккина тоғ, иккинчи кунни юрган йўли - худди суви тортилиб қолган кўл ўрнидай ўйдим-чуқур биёбон устидаги эгри-бугри сўқмоғу, ўт-ўлани мўл чакалакзор эди. Энди унинг олдида тағин бир ошиб ўтиши қийин тепалик, ундан сўнг чеки-поёни йўқ хувилаган дашт бор. Бир амаллаб шу ерлардан ҳам ўтиб олса, нарёғи алиру қирлари кўп, сувлари мўл, ўрмонлари шовуллаб ётган ота маконининг худудига етган бўлади. Ундан нарёғи бир қадам деяверинг.

Арвона бирдан тез чопмади. Аста-секин ўзини ўргатиб, бир маромда лўкиллаб борди-ю, кейин чўзилиб чопишта тушди. Қуёшнинг ўткир тиглари агроф-теваракни қиздириб турса-да, ўз жонажон юрти худудига қадами тегмай тўхтамасликка аҳд қилди. У ўмрови билан ҳавони кесиб, отган ўқдай учиб борарди. У шу зайил бепоён даштга ҳам босиб ўтди. Бу маҳалда бутун борлиқни ўзининг оловли тафтида куйдириб турган қуёш ҳам ўз қўналғасига аста-секин бораётган эди.

Кун бўйи бийдай далада чопа-чопа чарчаса-да, бир нарса унинг кучига куч, руҳини бардам қилиб борарди, бу унинг элига юртига бўлган муҳаббати-ю, Сариорқанинг танга даво кўнғир шабадаси эди.

Мана, бутун ҳам артилган шишадек кўм-кўк осмонда ой туғилди. Дала-туз ой ёруғида мавжланиб худди сутранг ҳарир пардага ўралиб тургандай таасурот қолдиради. Ҳаммаёқ жимжит, гўё табиат пинакка кетгандай. Арвона тинмай елиб борар, кечаги ёруғ юлдуз худди ота макон сари чорлаётгандай порпираб турар эди. Шу маҳал тўсатдан ой юзини булут қоплади шекилли, теварак-атрофга қоронғулик инди.

Жияққа терга тушиб кетган арвона сўлиғини босиб олиш учун бўлса керак, чопишдан аста-секин йўртишга ўтди. Йўлни мўлжалла оломоқчи бўлиб, бундай бўйинини чўзиб олса разм солган эди, олдинда бир тўп майда юлдузнинг ўзи томон сузиб келиётганига қўзи тушиб қолди.

Аввалига арвонанинг бу қандай юлдузлар эканлигига ақли етмади-ю, негадир юраги увишиб, таққ тўхтаб қолди. Ҳалиги катталиги ангишвонадай-ангишвонадай келаётган юлдузлар ербанириб тобора яқинлашиб келирди. Арвона бу юлдузларнинг нима эканлигини энди фаҳмлади: улар бир тўда бўрилар экан. Буни билди-ю бечора кўрққанидан дир-дир титраб оғзидан оқ

tortilib qolgan ko'l o'rniday o'ydim-chuqur biyobon ustidagi egri-bugri so'qmog'u, o't-o'lani mo'l chakalakzor edi. Endi uning oldida tag'in bir oshib o'tishi qiyin tepalik, undan so'ng cheki-poyoni yo'q huvillagan dasht bor. Bir amallab shu yerlardan ham o'tib olsa, naryog'i adiru qirlari ko'p, suvlari mo'l, o'rmonlari shovullab yotgan ota makonining hududiga yetgan bo'ladi. Undan naryog'i bir qadam deyavering.

Arvona birdan tez chopmadi. Asta-sekin o'zini o'rgatib, bir maromda lo'killab bordi-yu, keyin cho'zilib chopishga tushdi. Quyoshning o'tkir tig'lari atrof-tevarakni qizdirib tursa-da, o'z jonajon yurti hududiga qadami tegmay to'xtamaslikka ahd qildi. U o'mrovi bilan havoni kesib, otgan o'qday uchib borardi. U shu zayil bepoyon dashtni ham bosib o'tdi. Bu mahalda butun borliqni o'zining olovli taftida kuydirib turgan quyosh ham o'z qo'nalg'asiga asta-sekin borayotgan edi.

Kun bo'yi biyday dalada chopa-chopa charchasa-da, bir narsa uning kuchiga kuch, ruhini bardam qilib borardi, bu uning eliga, yurtiga bo'lgan muhabbati-yu, Sario'rqaning tanga davo qo'ng'ir shabadasi edi.

Mana, bugun ham artilgan shishadek ko'm-ko'k osmonda oy tug'ildi. Dala-tuz oy yorug'ida mavlanib xuddi sutrang harir pardaga o'ralib turganday taassurot qoldiradi. Hammayoq jimjit, go'yo tabiat pinakka ketganday. Arvona tinmay yelib borar, kechagi yorug' yulduz xuddi ota makon sari chorlayotganday porpirab turar edi. Shu mahal to'satdan oy yuzini bulut qopladi shekilli, tevarak-atrofga qorong'ulik indi.

Jiqqa terga tushib ketgan arvona so'lig'ini bosib olish uchun bo'lsa kerak, chopishdan asta-sekin yo'rishga o'tdi. Yo'lni mo'ljalga olmoqchi bo'lib, bunday bo'ynini cho'zib olg'a razm solgan edi, oldinda bir to'p mayda yulduzning o'zi tomon suzib kelayotganiga ko'zi tushib qoldi.

Avvaliga arvonaning bu qanday yulduzlar ekanligiga aqli yetmadi-yu, negadir yuragi uvishib, taqqa to'xtab qoldi. Haligi kattaligi angishvonaday-angishvonaday keladigan yulduzlar yer bag'irlab tobora yaqinlashib kelardi. Arvona bu yulduzlarning nima ekanligini endi fahmladi: ular bir to'da bo'rilar ekan. Buni bildi-yu bechora qo'rqqanidan dir-dir titrab, og'zidan oq ko'pik sochdi. Bu yovuzlardan qochmoqchi bo'lib, o'zini o'ngga olaman deganida

кўпик сочди. Бу ёвузлардан қочмоқчи бўлиб, ўзини ўнган оламан деганида нимагадир қоқилиб ўмбалоқ ошди, аммо жонхушга ўрнидан сакраб турди. Тиззалари титраб ён-атрофига қараган эди, ёвузлар уни аллақачон ўриб олишган экан. Жон таслим қилиш осонми? Арвона эсини йиғиб, нима бўлса ҳам, улардан қутилиш чорасини ахтара бошлади. Бўрилар ҳам бирдан унга ташланмай, олди орқасидан оёқлари билан ер тирнаб тупроқ соча бошладилар. Арвонанинг терлаб кетган баданига тупроқ ёғилиб, аслида унинг бадани қайси рангда экани ҳам билинмай қолди. Тўсатдан бўрилар икки гуруҳга бўлиниб, икки ёнбошидан ҳужумга ўтишди. Олд томони очилганини сезган арвона бирдан олдинга отилди. Улкан беўхшов гавдаси билан олдинга чунонам югурдики, буни бўрилар сезишмай ҳам қолишди.

Олдинга отилганида бўриларнинг орлони бир чапдаст ҳаракат билан арвонага ташланиб, бир парча гўшгини узиб олишга улгурган эди. Арвона этининг қизувида буни унча эламаган эди. У шу алпозда олдинга отилиб, бўрилар тўдасини анчагина орқада қолдириб кетди. Шундай бўлса-да, йиртқичлар уни тинмай таъқиб қилиб келар, арвона эса жон-жаҳди билан олдинга интиларди. Бир пайт орлон бўри бор кучи билан олдинга чопиб ўтиб, арвонанинг йўлида гужанак бўлиб ётиб олди. Унинг кўзлари саксовул чўғидай ёниб турар, озиқ тишлари шақ-шақ қилар эди. Арвонага ҳамла қилмоқчи бўлиб, ер бағирлаб ўрмалаб келарди.

Арвонага яқинлашиб, энди ҳамла қилмоқчи бўлиб турган орлонга арвона оғзидаги оқ кўпитини чунонам зарб билан пуркадики, бўри олдинда нима бор, нима йўқлигини кўролмади қолди. Арвона ҳам пайт пойлаб орлоннинг устига бор салмоғи билан чўкди, чўкди-ю, уни кўкси билан чунонам эзгиладикки, бирпасда орлоннинг нафаси ичига тушиб кетди. Шу пайт орқадан бўри ва бўриваччалар ҳам етиб келишди. Буни кўрган арвона тезда ўрнидан туриб, яна олдинга интилди. Бу маҳалда бўрилардан биттаси арвонанинг ўнг ёнбошини ўйиб улгурган эди. Боя у ярамас ёнбошдан чопиб ўтганида бадани жиз этган эди-я! Ҳозир ўша жойидан қип-қизил қон сизиб оқа бошлади.

Арвона бунга ҳам аҳамият бермади, бу ажал қушандаларидан қандай қилсам қутуламан деб, тобора олдинга интилар эди. Мақсади ота маконга етиб олиш. Борди-ю,

nimagadir qoqilib o'mbaloq oshdi, ammo jonholatda o'rnidan sakrab turdi. Tizzalari titrab yon-atrofiga qaragan edi, yovuzlar uni allaqachon o'rab olishgan ekan. Jon taslim qilish osonmi? Arvona esini yig'ib, nima bo'lsa ham ulardan qutulish chorasini axtara boshladi. Bo'rilar ham birdan unga tashlanmay, oldi orqasidan oyoqlari bilan yer tirnab tuproq socha boshladilar. Arvonaning terlab ketgan badaniga tuproq yog'ilib, aslida uning badani qaysi rangda ekani ham bilinmay qoldi. To'satdan bo'rilar ikki guruhga bo'linib, ikki yonboshidan hujumga o'tishdi. Old tomoni ochilganini sezgan arvona birdan oldinga otilidi. Ulkan beo'xshov gavdasi bilan oldinga chunonam yugurdiki, buni bo'rilar sezishmay ham qolishdi.

Oldinga otilganida bo'rilarning orloni bir chapdast harakat bilan arvonaga tashlanib, bir parcha go'shtini uzib olishga ulgurgan edi. Arvona etining qizuvida buni uncha elamagan edi. U shu alpozda oldinga otilib, bo'rilar to'dasini anchagina orqada qoldirib ketdi. Shunday bo'lsa-da, yirtqichlar ur'i tinmay ta'qib qilib kelar, arvona esa jon-jahdi bilan oldinga intilardi. Bir payt orlon bo'ri bor kuchi bilan oldinga chopib o'tib, arvonaning yo'lida g'ujanak bo'lib yotib oldi. Uning ko'zlari saksovul cho'g'iday yonib turar, oziq tishlari shaq-shaq qilar edi. Arvonaga hamla qilmoqchi bo'lib, yer bag'irlab o'rimalab kelardi.

Arvonaga yaqinlashib, endi hamla qilmoqchi bo'lib turgan orlonga arvona og'zidagi oq ko'pigini chunonam zarb bilan purkadiki, bo'ri oldinda nima bor, nima yo'qligini ko'rolmay qoldi. Arvona ham payt poylab orlonning ustiga bor salmog'i bilan cho'kdi, cho'kdi-yu, uni ko'ksi bilan chunonam ezg'iladiki, birpasda orlonning nafasi ichiga tushib ketdi. Shu payt orqadan bo'ri va bo'rivachchalar ham yetib kelishdi. Buni ko'rgan arvona tezda o'rnidan turib, yana oldinga intildi. Bu mahalda bo'rilardan bittasi arvonaning o'ng yonboshini o'yib ulgurgan edi. Boya u yaramas yonboshdan chopib o'tganida badani jiz etgan edi-ya! Hozir o'shajoyidan qip-qizil qon sizib oqa boshladi.

Arvona bunga ham ahamiyat bermadi, bu ajal kushandalaridan qanday qilsam qutulaman deb, tobora oldinga intilar edi. Maqsadi ota makonga yetib olish. Bordi-yu, o'lsa - o'z yurtiga yetib jon taslim qilmoqchi. Arvona o'mrovi bilan havoni kesib borar, bo'rilar

ўлса - ўз юртига етиб жон таслим қилмоқчи. Арвона ўмрови билан ҳавони кесиб борар, бўрилар эса унинг ортидан қолмай югурарди. Энди арвона баданининг қай ери йиртилди-ю, қай ери тирналди, билмасди. Аввалига баданининг у ер-бу ери тирналгани-ю, жиз этиб ачишганини сезиб келарди. Энди бунини ҳам сезмайдиган аҳволга тушиб қолди. Ҳозир баданининг ҳамма жойи барабарига ачишарди. Шунга қараганда танасида соғ жойи қолмаган бўлса керак. Чамаси бўрининг тиши тегмаган жой фақат олдинги оёқлари билан кейинги оёқларининг тирсаклари эди. Бироқ буларни кўришга вақт қеъда.

Тонг бўзариб қолди. Сал ўтмай атроф ёришиб, теварақтаги нарсалар аниқ-таниқ кўрина бошлади. Бу маҳалла арвона ота макон ҳудудига етиб улгурган эди.

Шундай қилиб, у эл ҳудудига етиб, унинг дастлабки қарич ерига қадам қўйиб, атрофи қалин қамишзор сой бўйига яқинлашиб қолганида олдидан каттакон бир тарғил йўлбарс чиқиб қолса бўладими? У, нима сабабдандир арвонани қўйиб бирдан йўлни чангитганича бўрилар тўдасига ҳамла қилди.

Ҳам орлонидан айрилиб, ҳам очиқиб қолган аламзада бўрилар жон-жаҳллари билан йўлбарсга ташланишди. Далаю тузнинг, бутун жон-жониворларнинг ёлғиз ҳукмдори - йўлбарс билан оч бўрилар галаси анча олишди.

Арвона бу пайтдан фойдаланиб ажал тузоғидан анча олислаб кетди.

Арвона киндик қони тўкилган муқаддас ерга товони тексанини ҳис қилгач, бадан-баданини ачитиб турган жароҳатларини эламай яна бор кучини тўшлаб олға интилди. Соғинчданми ё севинчданми, ким билади унинг кўз қароқлари жиққа ёшга тўлган эди.

Эҳтимол, арвона элу юрт дийдорини кўролмай, бийдай далада жон таслим қилар. Бироқ у бундан сира ҳам ўкинмайди. Нега деганда у кўзлаган мақсадига етди. Жасадини ёт ерларга раво кўрмади. У муштумдайгина юраги билан суягини ота маконига олиб келди.

Арвонанинг эндиги армони - ўз эгасининг бўсағасига етиб йиқилиш эди.

Арвона энгикса-да, толикса-да, тўхтамай олдинга интилиб борарди. Қай ерга етиб йиқилишини ким билади, дейсиз?

esa uning ortidan qolmay yugurardi. Endi arvona badanining qay yeri yirtildi-yu, qay yeri tirnaldi, bilmasdi. Avvaliga badanining u yer-bu yeri tirlangani-yu, jiz etib achishganini sezib kelardi. Endi buni ham sezmaydigan ahvolga tushib qoldi. Hozir badanining hamma joyi baravariga achishardi. Shunga qaraganda tanasida sog' joyi qolmagan bo'lsa kerak. Chamasi bo'rining tishi tegmagan joy faqat oldingi oyoqlari bilan keyingi oyoqlarining tirsaklari edi. Biroq bularni ko'rishga vaqt qayoqda.

Tong bo'zarib qoldi. Sal o'tmay atrof yorishib, tevarakdagi narsalar aniq-taniq ko'rina boshladi. Bu mahalda arvona ota makon hududiga yetib ulgurgan edi.

Shunday qilib, u el hududiga yetib, uning dastlabki qarich yeriga qadam qo'yib, atrofi qalin qamishzor soy bo'yiga yaqinlashib qolganida oldidan kattakon bir targ'il yo'lbars chiqib qolsa bo'ladimi? U, nima sababdandir arvonani qo'yib birdan yo'lni changitganicha bo'rilar to'lasiga hamla qildi.

Ham orlonidan ayrilib, ham ochiqib qolgan alamzada bo'rilar jon-jahdlari bilan yo'lbarsga tashlanishdi. Dalayu tuzning, butun jon-jonivorlarning yolg'iz hukmdori - yo'lbars bilan och bo'rilar galasi ancha olishdi.

Arvona bu paytdan foydalanib ajal tuzog'idan ancha olislab ketdi.

Arvona kindik qoni to'kilgan muqaddas yerga to'voni tekkanini his qilgach, badan-badanini achitib turgan jarohatlarini elamay yana bor kuchini to'plab olg'a intildi. Sog'inchdanmi yo sevinchdanmi, kim biladi uning ko'z qaroqlari jiqqa yoshga to'lgan edi.

Ehtimol, arvona elu yurt diydorini ko'rolmay, biyday dalada jon taslim qilar. Biroq u bundan sira ham o'kinmaydi. Nega deganda u ko'zlagan maqsadiga yetdi. Jasadini yot yerlarga ravo ko'rmadi. U mushtumdaygina yuragi bilan suyagini ota makoniga olib keldi.

Arvonaning endigi armoni - o'z egasining bo'sag'asiga yetib yiqilish edi.

Arvona entiksa-da, toliqsa-da, to'xtamay oldinga intilib borardi. Qay yerga yetib yiqilishini kim biladi, deysiz?

IV

Арвона баданидаги жароҳатлари оғриғига аҳамият бермасликка ҳаракат қилса ҳам барибир бўлмади, аъзойи бадани ачиша бошлади. Аввал йиртқичлар билан олишиб, жон талвасасида келаётганида унчалик сезилмаган экан. Мана энди билиняпти. Вақт ўтган сайин бўриларнинг оғзи теккан, юлинган, тирналган жойлари, териси осилиб қолган ерлари бирам зирқираб оғирдики, асти чидаб бўлмасди. Куёш найза бўйи кўтарилиб қолган, унинг тигли нурлари кечагидан кўра иссиқроқ эди. Йўқ, иссиқроқ эмас, худди олов пуркаётгандек эди. Арвонанинг жароҳатлари бу олов тафтида қизиб, тириша бошлади.

Жароҳатлари азоб бергани сайин унинг юриши ҳам унмасди. Шундай бўлса ҳам тинмай олдинга интилаверди, интилаверди. Мақсади, эсидан айрилмай амаллаб юртига етиб олиш. Шу биргина мақсад билан жон талвасасида бир нафас ҳам ором олмай олдинга йўртарди.

Мана, куёш ҳам тиккага кўтарилиб, унинг ўткир тиглари арвонанинг жароҳатларини тобора куйдириб, бамисоли кескир пичоқдай тилкалар, ёхуд бир бемехр қўл ўтда қиздирилган темирни жароҳатларига жиз-жиз босаётгандай бўлар эди.

Шунда ҳам у эгасига етиб олиш учун жон таллашиб йўртиб борарди.

Борган сайин арвонанинг куч-қуввати камая борди. Гўё олдинга ташланган қадами орқага кетаётгандай. Кўзи бот-бот юмилаверди, юмилаверди. Бир маҳал гандираклаб, йиқилиб қолаёзди. Ҳайтовур, зўр-базўр ўзини ўнглаб олди.

Шу алпозда у қанча юрганини билмади. Хаёли жойида эмас, боши лўқиллаб оғирди. Бўғинлари бўшашган суяклари қисир-қисир қиларди. Гўё бутун аъзойи бадани сочилиб кетадигандай оёқларини зўрға судраб босар, унинг сувратигина келар эди.

Арвона шунда ҳам тўхтамади.

Куёш тиккадан оғиб, манзилига шошиларди. Арвона энди улкан гавдасини аранг кўтариб борарди. Гоҳ-гоҳ кўзларининг олди қоронғилашиб кетарди. У яна гандираклаб, йиқилиб тушаёзди. Бу гал ҳам кучини тўшлаб, ўзини ўнглаб олди. Энди у гандиракламасликка, йиқилмасликка ҳаракат қилди.

Arvona badanidagi jarohatlari og'rig'iga ahamiyat bermaslikka harakat qilsa ham baribir bo'lmadi, a'zoyi badani achisha boshladi. Avval yirtqichlar bilan olishib, jon talvasasida kelayotganida unchalik sezilmagan ekan. Mana endi bilinyapti. Vaqt o'tgan sayin bo'rilarning og'zi tekkan, yulingan, tinalgan joylari, terisi osilib qolgan yerlari biram zirqirab og'rirdiki, asti chidab bo'lmasdi. Quyosh nayza bo'yi ko'tarilib qolgan, uning tig'li nurlari kechagidan ko'ra issiqroq edi. Yo'q, issiqroq emas, xuddi olov purkayotgandek edi. Arvonaning jarohatlari bu olov taftida qizib, tirisha boshladi.

Jarohatlari azob bergani sayin uning yurishi ham unmasdi. Shunday bo'lsa ham tinmay oldinga intilaverdi, intilaverdi. Maqsadi, esidan ayrilmay amallab yurtiga yetib olish. Shu birgina maqsad bilan jon talvasasida bir nafas ham orom olmay oldinga yo'rtardi.

Mana, quyosh ham tikkaga ko'tarilib, uning o'tkir tig'lari arvonaning jarohatlarini tobora kuydirib, bamisoli keskir pichoqday tilkalar, yoxud bir bemehr qo'l o'tda qizdirilgan temirni jarohatlariga jiz-jiz bosayotganday bo'lar edi.

Shunda ham u egasiga yetib olish uchun jon talashib yo'rtib borardi.

Borgan sayin arvonaning kuch-quvvati kamaya bordi. Go'yo oldinga tashlangan qadami orqaga ketayotganday. Ko'zi bot-bot yumilaverdi, yumilaverdi. Bir mahal gandraklab, yiqilib qolayozdi. Haytovur, zo'r-bazo'r o'zini o'nglab oldi.

Shu alpozda u qancha yurganini bilmadi. Xayoli joyida emas, boshi lo'qillab og'rirdi. Bo'g'inlari bo'shashgan, suyaklari qisirqisir qilardi. Go'yo butun a'zoyi badani sochilib ketadiganday oyoqlarini zo'rg'a sudrab bosar, uning suvratigina kelar edi.

Arvona shunda ham to'xtamadi.

Quyosh tikkadan og'ib, manziliga shoshilardi. Arvona endi ulkan gavdasini arang ko'tarib borardi. Goh-goh ko'zlarining oldi qorong'ilashib ketardi. U yana gandraklab, yiqilib tushayozdi. Bu gal ham kuchini to'plab, o'zini o'nglab oldi. Endi u gandraklamaslikka, yiqilmaslikka harakat qildi. Chunki, yiqilguday bo'lsa, qayta turolmasligini yaxshi bilardi.

Чунки, йиқилгудай бўлса, қайта туrolмаслигини яхши биларди.

Арвона куёш ётоғига бош қўйган маҳалда ўз овулига етиб келди. Ақлли жонивор ўз эгаси – марҳум Турлибекнинг бўсағасига етиб йиқилди. Йиқилди-ю, хушидан кетди.

Оқ ўтовда эри Турлибекка қора кийиб аза тутиб ўтирган бойвучча эшиги олдида бир нима гурс этганини эшитди. Ниманидир юраги сезиб хизматкорини чақирмай, ўзи эшик олдида чиқди. Орқама-орқа хизматкори ҳам югурди. Не кўз билан кўрсинки, эшик олдида тўрт оёғи тўрт томонга тарвақайлаб бир туя йиқилиб ётарди. Югургилаб унинг олдида боришди. Бу ҳолни кўриб, хизматкор лол бўлиб қолди. Бойвучча арвонани дарҳол таниди. Ўзининг арвонаси, ҳалолдан топган моли кўзларига ўтдай босилди. Ҳаш-паш дегунча овул одамлари тўпланишди. Бу маҳалда туя жонивор ўзига келолмай ҳарсиллаб зўрға нафас олиб ётар эди.

Бир маҳал арвона оғир қўзғалиб, оёқларини базўр бағрига йиғиб кўзларини очди. Одамлар нафасларини ичларига ютиб арвонага тикилиб қолишган эди. Бойвучча арвонанинг бошига ёстиқ бўлиб турган қайроқи ерда сизиб оққан қон изларини кўриб, юраги алланечук бўлиб кетди...

V

Арвонанинг юрт тупроғига томаётган кўз ёшини кўриб, атрофда турганларнинг дийдалари бўшаб кетди. Бу кўз ёшлар не-не юраги тошларнинг ҳам кўнгилларини бузиб юборди. Турлибекнинг беваси – шу овулнинг обрўли кайвониси ўзини зўрға тутиб турарди. Бир маҳал у ўтира солиб, арвонанинг бошини кучди. Буни кўриб турганлар ўзларини тутолмай энди баралла ҳўнграб юборишди.

Тақдирнинг кўрсатган азоб-уқубатидан қутулиб, юрт тупроғига келиб йиқилган арвонанинг кўз ёшларини кўрганда баъзи бир лоқайдларнинг юракларида ҳам душманга бўлган адоват жўш урди, қалбларида бу адоват исёнга айланди, эркаклар нафсониятлари туён уриб, ёвга нисбатан нафратлари минг чандон ошди. Аёллар ҳам чидаёлмай қолишди. Эмаклаган гўдақдан тортиб то соқоли селкилаган чолларгача бу ҳолатдан юраклари зирқиради. Овул

Arvona quyosh yotog'iga bosh qo'ygan mahalda o'z ovuliga yetib keldi. Aqlli jonivor o'z egasi - marhum Turlibekning bo'sag'asiga yetib yiqildi. Yiqildi-yu, hushidan ketdi.

Oq o'tovda eri Turlibekka qora kiyib aza tutib o'tirgan boyvuchcha eshigi oldida bir nima gurs etganini eshitdi. Nimanidir yuragi sezib xizmatkorini chaqirmay, o'zi eshik oldiga chiqdi. Orqama-orqa xizmatkori ham yugurdi. Ne ko'z bilan ko'rsinki, eshik oldida to'rt oyog'i to'rt tomonga tarvaqaylab bir tuya yiqilib yotardi. Yugurgilab uning oldiga borishdi. Bu holni ko'rib, xizmatkor lol bo'lib qoldi. Boyvuchcha arvonani darhol tanidi. O'zining arvonasi, haloldan topgan moli ko'zlariga o'tday bosildi. Hash-pash deguncha ovul odamlari to'planishdi. Bu mahalda tuya jonivor o'ziga kelolmay harsillab zo'rg'a nafas olib yotar edi.

Bir mahal arvona og'ir qo'zg'alib, oyoqlarini bazo'r bag'riga yig'ib ko'zlarini ochdi. Odamlar nafaslarini ichlariga yutib arvonaga tikilib qolishgan edi. Boyvuchcha arvonaning boshiga yostiq bo'lib turgan qayroqi yerda sizib oqqan qon izlarini ko'rib, yuragi allanechuk bo'lib ketdi...

V

Arvonaning yurt tuprog'iga tomayotgan ko'z yoshini ko'rib, atrofdagi turganlarning diydalari bo'shab ketdi. Bu ko'z yoshlar ne-ne yuragi toshlarning ham ko'ngillarini buzib yubordi. Turlibekning bevasi — shu ovulning obro'li kayvonisi o'zini zo'rg'a tutib turardi. Bir mahal u o'tira solib, arvonaning boshini quchdi. Buni ko'rib turganlar o'zlarini tutolmay endi baralla ho'ngrab yuborishdi.

Taqdirning ko'rsatgan azob-uqubatidan qutulib, yurt tuprog'iga kelib yiqilgan arvonaning ko'z yoshlarini ko'rganda ba'zi bir loqaydlarning yuraklarida ham dushmanga bo'lgan adovat jo'sh urdi, qalblarida bu adovat isyonga aylandi, erkaklar nafsoniyatlari tug'yon urib, yovga nisbatan nafratlari ming chandon oshdi. Ayollar ham chidayolmay qolishdi. Emaklagan go'dakdan tortib to soqoli selkillagan chollargacha bu holatdan yuraklari zirqiradi. Ovul kishilari, agar qo'yib bersang, hoziroq otlariga minib, na'ra tortib yov ustiga otlanishga tayyor turishar edi. Ular shu

кишилари, агар қўйиб берсанг, ҳозироқ отларига миниб, наъра тортиб ёв устига отланишга тайёр туришар эди. Улар шу вақтгача нима учун ўчоқ бошидан айланиб нарироқ чиқа олмаганларига ҳайрон бўлишарди. Эл ори, номуси учун қилич яланғочлаб ёв билан олишмаганларига ачинишди. Ҳатто энг кўрқоқлар, энг қуён юраклар ҳам дир-дир титраб, худди шу фикрда турар эдилар.

Арвона ҳали ҳам юм-юм йиғлаб ётар эди.

У кўкси тўла гам-андуҳни, ёвдан тортган азоб-уқубатларини, ёв қўлида ҳимоясиз етим қолган бўталоғининг аҳволи-зорини, ажали олдидаги ҳасратга тўла мунгли қўшигини ва ниҳоят, ушалган армонининг қувончини кўз ёшлари билан тўкиб солаётган эди.

Қуёш ботганига анча маҳал бўлиб қолди. Овул одамлари уй-уйларига тарқалишган, арвонанинг атрофида эса уч-тўрттагина баобрў кишилар қолишганди. Бойвучча боягина хув наридаги супа устига қўчқормутуз нақш туширилган кийгиз ёздириб, устига тўшак солдирган эди. Одамлар бир амаллаб арвонани ўрнидан турғизишди-да, аста суяб олиб бориб ўша тўшак устига чўктиришди. Ҳозир арвона ўша жойда.

У ҳамон юм-юм йиғлаб ётарди. “Майли, менга деса осмонда Ой тутилиб, Қуёш сўнсин! Аммо юртимиз устига ёв чошиб, мен кўрган, кечирган қайғу-ҳасратлар такрорланмасин!” — дегандай оқарди унинг кўз ёшлари...

Арвона ётган жойдан сал нарида тўбилғию саксовулдан уйилган гулхан ловуллаб ёнди. “Ажалга қарши бориб, ёв қўлида азобу уқубатларга дош бериб, туғилган юрт бағрига етиб йиқилган қаҳрамонимиздан иссиғимизни аямаймиз”, дегандай қирсиллаб, чирсиллаб ёнарди саксовулу тўбилғи шох-шаббалари. Гулхан ловуллаб ёниб, арвонанинг музлаган баданини иситар, алангаси эса унинг сўниб бораётган кўз қорачиқларида йилт-йилт акс этар эди.

Овулдаги чоллар арвонанинг жароҳатларини эмладилар, йиртилган териларини тикдилар, ҳар хил гиёҳлардан тайёрланган малҳамларни суркадилар. Шундан сўнг унинг жони бироз ором олгандай бўлди. Буни кўрган овул одамлари ич-ичларидан қувонишди.

Афсус, уларнинг қувончлари узоққа бормади. Тонгга яқин арвона безовталаниб инграна бошлади.

vaqtgacha nima uchun o'choq boshidan aylanib nariroq chiqqan olmagani uchun hayron bo'lishardi. El ori, nomusi uchun qilich yalang'ochlab yov bilan olishmagani uchun achinishdi. Hatto eng qo'rqoqlar, eng quyon yuraklar ham dir-dir titrab, xuddi shu fikrda turar edilar.

Arvona hali ham yum-yum yig'lab yotar edi.

U ko'ksi to'la g'am-anduhni, yovdan tortgan azob-uqubatlarini, yov qo'lida himoyasiz yetim qolgan bo'talog'ining ahvoli-zorini, ajali oldidagi hasratga to'la mungli qo'shig'ini va nihoyat, ushalgan armonining quvonchini ko'z yoshlari bilan to'kib solayotgan edi.

Quyosh botganiga ancha mahal bo'lib qoldi. Ovul odamlari uy-uylariga tarqalishgan, arvoning atrofiga esa uch-to'rttagina baobro' kishilar qolishgandi. Boyvuchcha boyagina huv naridagi supa ustiga qo'chqormuguz naqsh tushirilgan kiygiz yozdirib, ustiga to'shak soldirgan edi. Odamlar bir amallab arvoni o'midan turg'izishdi-da, asta suyab olib borib o'sha to'shak ustiga cho'ktirishdi. Hozir arvona o'sha joyda.

U hamon yum-yum yig'lab yotardi. «Mayli, menga desa osmonda Oy tutilib, Quyosh so'nsin! Ammo yurtimiz ustiga yov chopib, men ko'rgan, kechirgan qayg'u-hasratlar takrorlanmasin!» – deganday oqardi uning ko'z yoshlari...

Arvona yotgan joydan sal narida to'bilg'iyu saksovdan uyilgan gulxan lovullab yondi. «Ajalga qarshi borib, yov qo'lida azobu uqubatlarga dosh berib, tug'ilgan yurt bag'riga yetib yiqilgan qahramonimizdan issig'imizni ayamaymiz», deganday qirsillab, chirsillab yonardi saksovu to'bilg'i shox-shabbalari. Gulxan lovullab yonib, arvoning muzlagan badanini isitar, alangasi esa uning so'nib borayotgan ko'z qorachilarida yilt-yilt aks etar edi.

Ovuldagi chollar arvoning jarohatlarini emladilar, yirtilgan terilarini tikdilar, har xil g'iyohlardan tayyorlangan malhamlarni surkadilar. Shundan so'ng uning joni biroz orom olganday bo'ldi. Buni ko'rgan ovul odamlari ich-ichlaridan quvonishdi.

Afsus, ularning quvonchlari uzoqqa bormadi. Tongga yaqin arvona bezovtalanib ingrana boshladi. Ovul kishilari xavotirlanib, tun bo'yi uning boshida o'tirib chiqdilar. Tong otishi bilan ular arvoning jarohatlariga qaytadan malhamlar qo'yishdi. Biroq

Овул кишилари хавотирланиб, тун бўйи унинг бошида ўтириб чиқдилар. Тонг отиши билан улар арвонанинг жароҳатларига қайтадан малҳамлар қўйишди. Бироқ буларнинг ҳаммаси кор қилмади. Қуёш чиқиши билан у кўзларини юмди...

Тўғри, унинг ўлимига ҳеч ким кўз ёш қилмади, йўқлов ҳам айтишгани йўқ. Аммо, чангқубиздан, сибиғидан мунгли куйлар таралди. Овул одамлари гўё қаҳрамон азаматидан айрилгандай аза тутишди. Айниқса, бойвучча қаттиқ қайғурди. Унга гўё ўша кун кўл хўрсиниб, тоғ нидо бергандай, ер силкиниб, осмон чайқалгандай, жон-жониворлар маърашиб, қушлар мунгли нола қилишгандай туюлди. Бойвучча қалбидаги шунча оғриқларга, ҳозир бошидан кечираётган аламларга мардларча бардош берди. Унинг маслаҳати билан овул одамлари арвонани сўнгги сафарга кузатиб қўйиш тараддудини кўра бошладилар.

Намози аср пайтида барча овул кишилари ҳув наридаги тепаликка тўпланишди. Улар гўё бир эр-азаматидан жудо бўлгандай хомуш эдилар.

Одамлар арвонанинг иззат-ҳурматини жойига қўйиб дафн этишди...

bularning hammasi kor qilmadi. Quyosh chiqishi bilan u ko'zlarini yumdi...

To'g'ri, uning o'limiga hech kim ko'z yosh qilmadi, yo'qlov ham aytishgani yo'q. Ammo, changqo'bizdan, sibizg'idan mungli kuylar taraldi. Ovul odamlari go'yo qahramon azamatidan ayrilganday aza tutishdi. Ayniqsa, boyvuchcha qattiq qayg'urdi. Unga go'yo o'sha kuni ko'l xo'rsinib, tog' nido berganday, yer silkinib, osmon chayqalganday, jon-jonivorlar ma'rashib, qushlar mungli nola qilishganday tuyuldi. Boyvuchcha qalbidagi shuncha og'riqlarga, hozir boshidan kechirayotgan alamlarga mardlarcha bardosh berdi. Uning maslahati bilan ovul odamlari arvonani so'nggi safarga kuzatib qo'yish taraddudini ko'ra boshladilar.

Namozi asr paytida barcha ovul kishilari huv naridagi tepalikka to'planishdi. Ular go'yo bir er-azamatidan judo bo'lganday xomush edilar.

Odamlar arvonaning izzat-hurmatini joyiga qo'yib dafn etishdi...